Микола БЕНДЮК

Ікона "Поклоніння царів (волхвів)" першої половини XVIII ст. із Острога як зразок можливого використання портретів князів Острозьких в образах святих царів

На іконі, написаній в Острозькій іконописній майстерні у першій половині XVIII ст., зображено біблійний сюжет, коли до новонародженого Ісуса прийшли східні царі та принесли дарунки маленькому Христу. Біблійні волхви, мудреці, жерці, традиційно їх ще називають "Три царі", носять імена: Каспар, Мельхіор і Балтазар. Мельхіор був літньої людиною із сивою бородою, Каспар – безбородим юнаком, а третій, Балтазар, мав темну пишну бороду. Як стверджує Євангеліє від Матвія, волхви знайшли Христа, йдучи за Віфлеємською зіркою, а знайшовши, принесли йому три символічні дари: золото, ладан та миро. Миро звичайно використовувалось як олія для помазання, ладан – як ароматична речовина, а золото – як цінність. Інше значення золота – це символ царства на землі, ладан є символом богослужіння, а миро (бальзамуюча олія) – символом смерті. У Священному писанні не сказано, що потім трапилося з тими дарами, проте збереглось кілька переказів. За одним із них, золото вкрали два злодії, які були потім розіп'яті поруч із Ісусом. За іншим, воно було довірене, а потім незаконно привласнене Юдою.

Після візиту волхви покинули новонародженого з батьками і повертались назад іншою дорогою, щоб уникнути зустрічі з Іродом. Існує багато традиційних історій про те, що трапилось з волхвами після цього: за однією із них, апостол Хома зустрів їх у Парфії на своєму шляху до Індії. За іншою, їхні мощі були знайдені святою Оленою та покладені спочатку у Константинополі, але звідти були перенесені у 344 році в Мілан, а потім у 1166 році до Німеччини, де у кафедральному соборі Кьольна й до сьогодні зберігаються як святиня.

Ікона "Поклоніння царів" із ОДІКЗ написана на соснових дошках, з'єднаних шпугами. На основу накладено левкас, по левкасу тисненням нанесено орнамент тла у вигляді листя аканту, на який покладено позолоту. Живопис виконано змішаною технікою, в якій використовувалися як темперні, так і олійні фарби.

Подія, що зображена на іконі, проходить на тлі типово волинського хліва, покритого соломою, в якому проглядаються зображення коня та бика. Художнику, який писав ікону, можливо, й було відомо, що Ісус народився в печері, яка використовувалася як стійло для худоби, проте він старався наблизити інтер'єр до середовища, яке оточувало його.

Також автор намагався змалювати героїв, зображених на іконі, схожими до людей, портрети яких бачив в картинних галереях шляхти і з яких, можливо, робив копії.

Так, царі, які знаходяться ближче до Святої Родини, дуже схожі на князів Острозьких. Цар (король) Мельхіор, що став на одне коліно, поклавши королівський скіпетр, дарує Христу цілу скриню золотих монет. Він дуже подібний на князя Костянтина Івановича Острозького із картини "Битва під Оршею". Можливо, художник бачив саму картину, яка знаходилася у Варшаві, проте є вірогідність, що у навколишньої шляхти були портретні списки з цієї величезної картини-хроніки.

Цар одягнений у зелений кунтуш із розрізними рукавами, підшитими червоним сукном, на плечі накинута червона княжа шуба, що спадає, з білим куничим коміром, яку ми неодноразово зустрічаємо на портретах князів Острозьких. На голові царя бачимо східну чалму, яка дуже нагадує українську намітку, прикрашену синьо-червоним тканим орнаментом. Поверх чалми на голову покладена корона, що більш характерна європейським королям, ніж східним царям. Цікаво, що в корону вкладена червона подушечка, яка використовувалася для того, щоб згладити тиск металу на голову. У нашому варіанті подушка не була б необхідною, оскільки на голові вже була чалма і корона не тиснула на лоб.

У наступного царя Балтазара, що стоїть, корона європейського типу вже покладена просто на голову і, по ідеї, там необхідно було б

дати подушку, але, мабуть, іконописець вирішив, що корона з подушкою має більше значення і повинна бути у батька, Костянтина Івановича, а син, Василь-Костянтин Острозький (цар Балтазар), може обійтися простішою короною. Василь-Костянтин одягнений, як і батько, в зелений кунтуш, поверх якого накинутий золотистий плащ, що зав'язується на правому плечі, як у античних героїв. У руках він тримає чашу, накриту покришкою. У Василя-Костянтина борода така ж сива, як і в батька, проте коротша, пострижена у формі "лопати". За традицією, борода у Балтазара повинна бути чорного кольору, проте портрета князя Острозького з чорною бородою, мабуть, не було, тому іконописець використав доступне йому зображення князя, яке вже на XVIII ст. виглядало дещо "трафаретним та шаблонним". З-під кунтуша Василя-Костянтина виглядає червоний комір сорочки, форма якого була характерна для одягу XVII ст. Зображення царя на іконі схоже із портретами князя Василя-Костянтина Острозького, копії XIX ст. з якого зберігаються в Острозькому, Житомирському краєзнавчих та Львівському історичному музеях.

Третій цар, Каспар, який стоїть позаду всіх, теж одягнений у короткий зелений кунтуш, підперезаний червоним поясом поверх жовтої (золотистої) сорочки. На плечах у нього червона шуба з хутряним коміром, застібнута на шиї. На голові царя – чалма, що, як і у випадку з першим царем, нагадує ткану намітку, на яку покладено невелику корону. Третій цар, молодший від двох попередніх, має тільки "підкручені" вуса (без бороди), вухо його прикрашає сережка, що разом із темнішим кольором шкіри має вказувати на арабське походження останнього . Кого саме хотів показати в образі третього царя іконописець – важко сказати, проте в ньому найбільше читається портретність. Навіть погляд, на відміну від усіх інших героїв сюжету, спрямований не на маленького Ісуса, а на глядача.

Між святими царями ми бачимо постать без корони (та й взагалі без головного убору), одягнену в мундир російського солдата кінця XVII ст. Якщо придивитися, то можемо впізнати у зображеному російського царя Петра Першого, образ якого написаний, мабуть, із портрету імператора, виконаного англійським художником Готфрідом Кнеллером у 1698 році.

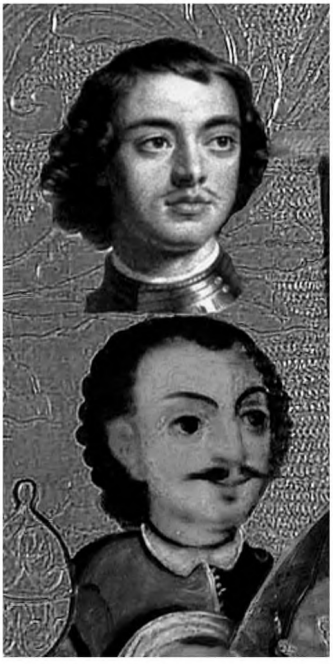

Зауваження викликає лише невисокий зріст імператора, коли той насправді "... був велетень, без малого трьох аршин ростом, цілою головою вище будь-якої юрби, серед якої йому приходилося коли-небудь стояти" . За церковними канонами, простий цар ніяк не міг бути вищим за святих царів, тому автор і не показав реального зросту Петра Першого. І хоча зображений був імператором, проте, порівняно зі святими царями, він не має корони на голові.

Цій майстерні належить також ікона-портрет преподобного князя Федора Острозького другої половини XVIII ст., що походить із церви Параскеви-П'ятниці м. Острога. В старенькій П'ятницькій церкві зберігалася ікона св. Федора Острозького, яку, за переказами, переробили із прижиттєвого портрету. Про це згадує графиня А. Блудова.

Вірогідно, що художники, які працювали в іконописній майстерні Острога, виконували й завдання місцевої шляхти по написанню портретів князів Острозьких для місцевих портретних галерей. На сьогодні портрети князів збереглися в основному в копіях XVIII-XIX ст. Можливо, художник, малюючи чергову ікону, вставив обличчя давніх володарів краю в образи біблійних царів.

Ще сучасники князів Острозьких проводили паралелі між князями та Святою Родиною. Так, Герасим Смотрицький у передмові до Острозької Біблії порівнює зірку із герба князів Острозьких із біблійною зіркою, яка вказала шлях трьом царям із дарами до Іскупителя, й зазначає: "...твоя

звізда нині тому же послідує цареві", маючи на увазі, що цар – це князь Василь-Костянтин.

Возсія́ла звізда ясно од восто́ка,
послідуя правой, возвіще́ной од пророка,
И приводить от Персиди трьох царів з дарами
поклони́тися съ віро́ю цареві над царями.
Твоя звізда ныні тому́ же послідує царе́ві,
хотя всіх створи́ти жителя ра́єви.

Потрібно відзначити, що ікона "Поклоніння волхвів" КН-1361 – одна з небагатьох ікон, написаних в Острозькій іконописній майстерні, де тло покрито сусальним золотом (відомо ще декілька: "П'ятницька Богородиця" ОДІКЗ КН-5029, "Юрій Змієборець" ОДІКЗ КН-828 та "Христос Виноградар" ОДІКЗ КН-1366). Всі інші ікони покривалися сусальним сріблом і вже по верху тонувалися лаком "під золото".

Із ікон цієї майстерні походить ще одна ікона із портретними зображеннями: ікона "Покрова Богородиці", де в нижній частині зображено сільських донаторів (меценатів) – жителів села Могиляни (зараз Острозького району).

Література

1. В українській традиції наймолодшого царя Каспара інколи називали циганом за темний колір шкіри, мабуть тому й у вусі Каспара циганська сережка.

2. Неллер Годфрі (* 8 серпня 1646-†19 жовтня 1723) – англійський портретист, придворний художник монархів Англії від Карла Другого до Георга I.

3. Чистяков А. С. История Петра Великого. Репринтное воспроизведение издания 1903 г. – М.: Буклет, 1992. – 524 с.

4. Отчёт св. Кирило-Мефодиевскаго братства за 1878-1879 год. – СПб.,1882. – С. 100.